

DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

BIBLIKUS CSEH NYELVŰ GYÁSZBESZÉDEK

A 17. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

**A nyomtatott korpusz bemutatása
és irodalomtörténeti vizsgálata**

Papp Ingrid

Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar

Irodalomtudományi Doktori Iskola

Klasszikus szövegtudomány

Témavezető

Prof. Dr. Kecskeméti Gábor

A doktori iskola vezetője

Prof. Dr. Kecskeméti Gábor

Miskolc

2016

I. A KITÜZÖTT KUTATÁSI FELADAT

A 16. században a Cseh Királyságot európai viszonylatban is nagyfokú vallási tolerancia jellemezte. A három országrész (Csehország, Morvaország és Szilézia) politikai, társadalmi és vallási helyzete különbözött egymástól a fehérhegyi csatát megelőzőleg is, ez a különбözőség a csatavesztést követően még inkább előtérbe került. Csehországban legelőször a Pfalzi Frigyeszt támogató cseh nemesek üldözése és vagyonelkobzása kezdődött meg, 1622-ben rendelkezéseket hoztak a lutheránus papok ellen és a jezsuiták még ebben az évben átvették a prágai egyetemet. Morvaországban Franz Dietrichstein már Fehérhegy előtt is gondoskodott kiterjedt birtokain az erőszakos térítésről, a csatavesztést követően ezek a folyamatok tovább erősödtek. A morva országrészben Csehországgal egy időben kezdődött meg a lutheránus papok üldözése és az országból való kiűzése. Sziléziában ezzel szemben a lakosság nagyobb része lutheránus volt, a főnemesek közül pedig többen kálvinisták, ezért a rekatolizáció végrehajtásának terve is csak 1625-ben készült el.

A csatavesztést követően leghamarabb Frigyes király és a cseh rendi felkelés el nem fogott felső vezetői hagyták el a Cseh Királyságot, többen a Német-római Birodalom területét is, s a németalföldi városokban kerestek menedéket. Nem távozott ily messzire az a főként polgári és értelmiségi réteg, amely Bethlen Gábor és a császár 1624-es békekötését követően, látva, hogy helyzetük nem mutatja a javulás közeli reményét, nagy számban választotta az emigrációt. A nem katolikus polgárság és papság (többségében a cseh–morva testvériség tagjai) meglévő kapcsolataikat felhasználva indult el Lengyelország és Felső-Magyarország irányába. A kiűzötteket a magyar főurak, kezdetben a lutheránus Illésházyak, Révayak, Thurzók, Ostrosithok, később a kálvinista Rákóczi család vette pártfogásába. A Felső-Magyarországon nagyobb birtokkal rendelkező főúri családok a menekülteket letelepítették saját birtokaikon, és előfordult, hogy előjogokat is biztosítottak számukra, hogy elősegítsék a beilleszkedésüket. Az új környezetbe való beilleszkedés nyilvánvalóan a lutheránus vallásúaknak sikerült a legkönnyebben és a leggyorsabban, hiszen felekezetük bevett vallásnak számított. A cseh–morva testvérek a legnagyobb számban a morva határ mentén fekvő birtokokon telepedtek le, azonban nem várta őket szabad vallásgyakorlat, mivel a Magyarországon bevett négy vallás (*receptae religiones*)

nem foglalta magába a cseh testvériség irányzatát. A felső-magyarországi területeken szlávok, németek és magyarok éltek együtt, ez a nyelvi sokszínűség megkönnyítette az áttelepülő cseh és morva exulánsok számára a városok közösségébe való beilleszkedést, másrészt kulturális összefonódást eredményezett a helyi lakossággal. Szellemi központjukként a magukkal hozott és elsősorban a körükben létrejött írásokat megjelentető nyomda jelölhető meg. Az Illésházy család birtokán telepedett meg az a nyomdász család, amelynek tagjai Prágából menekültek a vallási üldöztetések idején és magukkal hozták nyomdájukat. A nyomda 27 évig az Illésházy család támogatásával működött, és cseh, latin, német és magyar nyomtatványokat egyaránt nyomtatott. A Felső-Magyarországon megtelepedő értelmiségi réteg szükségét érezte, hogy a magával hozott nyomda segítségével a körében létrejött alkalmi írásokat megjelentesse. A reprezentációs szándékuk leginkább a halotti prédikációkban tetten érhető.

A disszertációban a biblikus cseh nyelvű magyarországi nyomtatott halotti beszédek áttekintésére vállalkoztunk, vizsgálatunk a nyomtatásban elkészült legrégebbi szövegtől indult. Az értekezés négy nagyobb fejezete egy-egy önálló vizsgálati szempontot érvényesítve mutatja be a cseh exuláns értelmiségi réteg helyzetét, műveltséganyagát és a menekülteket befogadó felső-magyarországi városok polgári rétegére gyakorolt hatásukat. A halotti beszédek a korszak jelentős identitásközvetítő alkotásai. A vizsgált szövegek segítségével jól bemutatatható a 17. századi felső-magyarországi cseh, magyar, szláv és német közösségek együttéléséből kialakuló városi és felekezeti identitás, amelynek ezen szövegek is alakítói voltak.

II. AZ ELVÉGZETT VIZSGÁLAT, FORRÁSOK, MÓDSZEREK

Vizsgálatunk szövegtörzsét az összes, 1711 előtt biblikus cseh nyelvű nyomtatásban megjelent gyászbeszéd alkotja. A kezdetektől, 1637-től 1711-ig terjedően huszonegy nyomtatvány került kinyomtatásra, amelyben huszonnyolc halálesettel kapcsolatos negyvenegy halotti prédikáció olvasható. 1659-ig az összes halotti prédikációt a trencsényi exuláns nyomdában nyomtatták ki, majd 1684-ben Lőcsén a Brewer-nyomda adta ki Johannes Andriciusnak Helena Ladiverová szül. Sinapius fölötti beszédét, 1704-ben pedig a Trencsénből Zsolnára átkerült exuláns nyomda Daniel Krmannak a nyomdatulajdonos, Ján Dadan fölötti halotti prédikációját.

A szövegtörzs egyetlen nemesi halottja Katerína Zahrádecková szül. Sedlnická, akinek tiszteletére két nyomtatványt adtak ki, amelyekben három halotti beszéd jelent meg. Harmincnégy halotti prédikáció sorolható a polgári réteghez, közülük kilenc beszéd íródott polgárosszonyról, nyolc tekintélyes polgárról, tizenhárom gyermekről (ezek öt leány- és öt fiúgyermek búcsúztatásakor hangzottak el). A gyermekeket parentáló beszédeket gazdag polgári családok gyermekei fölötti mondták el és gyűjteményekben nyomtatták ki; ilyen nyomtatvány készült 1637-ben a Jon, 1639-ben a Boček és szintén 1639-ben a Sivý család gyermekeinek a tiszteletére. Csak hat halotti prédikáció köthető a papi réteghez. Az elhunytak közül tizenhatan a női nemhez tartoztak, húsz beszédet mondtak felettük; tizenhármán voltak férfiak, és szintén húsz beszédet mondtak a tiszteletükre.

A negyvenegy gyászbeszédből tizenkilenc íródott exuláns halálára, további kilenc beszédet pedig a kiűzöttek leszármazottainak tiszteletére nyomtattak ki, így az ilyen szövegek együttesen az elemzésre került szövegtörzs háromnegyedét alkotják. Mindez azt mutatja, hogy a kinyomtatás pusztán szokása is az exuláns evangélikus értelmiségi réteg köréből indult ki és terjedt el Felső-Magyarországon. Az elhunytak egy kivétellel lutheránus vallásúak voltak. A kivétel Ján Efron Hranický, aki a cseh testvérek helvét ágához tartozott. Fölötte paptársa, Ezechiel Jabín Mezřický mondott halotti prédikációt 1658-ban, aki szintén a cseh testvérek helvét ágához tartozott. Az elhunytak anyanyelve kivétel nélkül szláv volt.

III.

EREDMÉNYEK, HASZNOSÍTHATÓSÁG

A dolgozat legterjedelmesebb fejezetében kísérletet tettünk arra, hogy a vizsgált szövegek gondolatmenetének, argumentációs rendjének és szövegszerű sajátosságainak legmarkánsabb jegyeit tömör összefoglalásban ismer-tessük. Felvázoltuk a harminchét fennmaradt szövegű halotti prédikáció diszpozíciós sajátosságait és regisztráltuk a szövegekbe íródott műveltség-szerkezet összetevőit. Törekedtünk arra, hogy a beszédek tartalmi kivonato-lásával és parafrazeálásával láthatóvá váljanak az egyes prédikációk saját-szerűségei. A beszédek legfőbb intertextuális vonatkozásrendszerét adó bibliai idézeteket és hivatkozásokat kizárólag statisztikai eljárással tekintet-tük át. Teljesen máshogyan jártunk el a nem bibliai forrásanyaggal. Mennyi-ségük lehetővé tette, hogy a teljesség igényével regisztráljuk az ilyen forrá-sokat, és egyenként nyilatkozzunk valószínűsíthető vagy felvethető száрма-zásukról.

A dolgozat harmadik egysége a biblikus cseh nyelv felső-magyarországi használatának megerősödésével és a szlovakizáló tendenciák megjelenésé-vel foglalkozik. A lutheranizmus magyarországi jelenléte a 17. században már többnyire nyelvileg is elkülönülő társadalmi csoportokhoz kapcsolódott. A Felső-Magyarországra érkező cseh menekültek betagozódtak a rokon helyi szláv ajkú közösségbe, ahol az exuláns papok és az evangélikus papi réteg bizonyíthatóan a Kralicei Bibliát és annak 17. századi nyelvállapotát használta fel a mindennapi prédikációi megtartására. Az általunk vizsgált szövegkorpusz biblikus cseh nyelven került kinyomtatásra, és bibliai idéze-tei bizonyíthatóan a Kralicei Bibliából származnak.

A dolgozat negyedik fejezete a halotti prédikációk irodalmi sajátosságait tárgyalja. Szövegeink mindegyike prédikáció, egyetlen oráció sem maradt fenn nyomtatásban az 1711 előtti biblikus cseh nyelvű szövegek között. A prédikációkban Hyperius homiletikai elméletének hatása figyelhető meg: a beszédrészek a klasszikus felosztást követik, bennük az öt homiletikai genus egyes részekben, egymás után kerül kifejtésre. A lutheránus papok perikópahasználat a reformációt követően kialakult perikóparendhez al-kalmazkodik ugyan, azonban kialakult olyan egyéni szokásrendje, amely a konvenciók invenciózus meghaladását jelentette és új közösségi önszemléle-ti formákat eredményezett. Az istentiszteleteken felolvasott, majd magyará-zatokkal ellátott szentírási helyek több esetben alkalmi beszédekben is elő-

fordulnak. Hét olyan perikópát ismertettünk, amelyet a parentáló prédikátor beépített a halotti prédikáció exordiumába vagy textusául választott. A következő alfejezetben az exemplumokat nem forrásadottságaik alapján csoportosítottuk, hanem az exemplumhasználat nagyobb csoportjait a rájuk ruházott funkciók szerint különítettük el. Három funkciót (erkölcsi tanítást, dogmatikai tanítást, vallási polémiát) fejtettünk ki részletesebben.

Zárófejezetként a kultúrantropológia-történet széles horizontjából két nézőpont kiteljesítésére vállalkoztunk. Az első ilyen nézőpontot azok a reflexiók adják, amelyekben a prédikátorok koruk felekezeti polémiáinak teológiai álláspontjaihoz szólnak hozzá. Szövegkorpuszunkban a lélekaluvás kérdése fordul elő leggyakrabban. A másik ilyen pont a prédikátorok politikai kérdésekben való, történelmi és történelemfilozófiai aspektusokat is hordozó állásfoglalása.

A dolgozat legfontosabb célja az volt, hogy a magyar irodalomtörténet eddig nem kutatott forrásanyagának bemutatásán és vizsgálatán keresztül rámutasson azokra a folyamatokra, amelyeket a Csehországból elmenekülő szellemi kör betagozódása indított el és kísért a felső-magyarországi városokban. Az egyik ilyen fontos folyamat a biblikus cseh nyelvnek a szlávok írásbeliségében való megerősödése, amellyel szemben a katolikus szlávok körében, Pázmány Péter biztatására kezdődött meg az önálló szlovák írásbeliség kialakítása. Fontosnak tartottuk, hogy a halotti prédikációkban említésre kerülő személyek életútja hiánytalanul regisztrálásra kerüljön (több esetben kizárólag a függelékben található adattár tartalmazza egy-egy személy adatait).

A disszertáció elkészítése során arra törekedtünk, hogy az eredmények olyan módon kerüljenek interpretálásra, hogy ne csak a szűk szakma számára legyenek befogadhatóak, hanem egy szélesebb közönség számára is. A disszertáció elkészítését követően – ha erre lehetőség adódik – szeretnénk a fejezeteket továbbfejleszteni és monográfia formájában közrebocsátani. A disszertáció szövegkorpuszát a nyomtatásban megjelent biblikus cseh nyelvű halotti beszédek alkotják; a későbbiekben szeretnénk megvizsgálni a kéziratos formában fennmaradt biblikus cseh nyelvű beszédeket is. A bemutatott szövegkorpusz rendkívül gazdag forrásanyag, amely a korszak kutatói számára sok újdonságot tartogat.

IV. PUBLIKÁCIÓS JEGYZÉK

Előadások

- 2010. november 10. Miskolc: **Doktoranduszok Fóruma.** A konferencia szervezője: ME Bölcsészettudományi Kar. Az előadás címe: *Egy szlovakizáló cseh nyelvű 17. századi halotti prédikáció ismertetése.*
- 2011. november 8. Miskolc: **Doktoranduszok Fóruma.** A konferencia szervezője: ME Bölcsészettudományi Kar. Az előadás címe: *Ismeretlen adatok a lélekaluvás magyarországi történetéhez.*
- 2012. november 7. Miskolc: **Almae Alumni Matris. Tudományos konferencia.** A konferencia szervezője: ME BTK Történettudományi Intézet. Az előadás címe: *A lélekaluvás kérdése egy magyarországi gyászbeszédben.*
- 2012. november 8. Miskolc: **Doktoranduszok Fóruma.** A konferencia szervezője: ME Bölcsészettudományi Kar. Az előadás címe: *Az ususok használata a szlovakizáló cseh nyelvű gyászbeszédekben.*
- 2013. május 17. Miskolc: **I. Pro Scientia Konferencia: Sokszínű jelentés.** A konferencia szervezője: Pro Scientia Hallgatói Öntevékeny Kör. Az előadás címe: *Beszédnemek a 17. századi szlovakizáló cseh nyelvű gyászbeszédekben.*
- 2013. október 4–5. Budapest: **Hely, identitás, emlékezet.** A konferencia szervezője: PPKE Bölcsészettudományi Kar. Az előadás címe: *Az exulánsok identitástudata.*
- 2014. november 21. Budapest: **Fiatalok konferenciája 2014: Írásbeliség és szóbeliség irodalma – újrahasznosítva.** A konferencia szervezői: ELTE Bölcsészettudományi Kar és SZTE Bölcsészettudományi Kar. Az előadás címe: *Cseh exulánsok a felső-magyarországi városokban.*
- 2015. április 16–18. Budapest: **Az egyházi reprezentáció megnyilvánulásai Magyarországon.** A konferencia szervezője: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport.

Az előadás címe: *Egy felső-magyarországi könyvműhely szerepe a 17. századi lutheránus reprezentációban.*

Tanulmányok

- PAPP Ingrid, *Egy szlovakizáló cseh nyelvű 17. századi halotti prédikáció ismertetése* = *Miskolci Egyetem Doktoranduszok Fóruma, Miskolc, 2010. november 10.: Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa*, szerk. FEKETÉNÉ PÁL Enikő, Miskolc, Miskolci Egyetem Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, 2011, 60–64.
- PAPP Ingrid, *Ismeretlen adatok a lélekaluvás magyarországi történetéhez* = *Miskolci Egyetem Doktoranduszok Fóruma, Miskolc, 2011. november 8.: Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa*, szerk. GARADNAI Erika, PODLOVICS Éva Livia, Miskolc, Miskolci Egyetem Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, 2012, 7–12.
- PAPP Ingrid, *Az ususok használata a szlovakizáló cseh nyelvű gyászbeszédekben* = *Miskolci Egyetem Doktoranduszok Fóruma, Miskolc, 2012. november 8.: Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa*, szerk. NAGY Ágoston, Miskolc, Miskolci Egyetem Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, 2013, 7–11.
- PAPP Ingrid, *Beszédnemek a 17. századi szlovakizáló cseh nyelvű gyászbeszédekben* = *Sokszínű jelentés*, szerk. BARNA László, EGERER Lilla, KAPUSI Angéla, MAJOR Ágnes, Miskolc, Könyvműhely.hu, 2013 (Pro Scientia Füzetek, 2), 67–71.
- KECSKEMÉTI Gábor, PAPP INGRID, *A magyarországi szlovakizáló cseh nyelvű halotti beszédek kutatásának helyzete* = *Docendo discimus: Doktoranduszhallgatók és témavezetők közös tanulmányai a Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájából*, szerk. HUSZTI Tímea, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2013, 7–14.
- PAPP Ingrid, *A 17. századi szlovakizáló cseh nyelvű halotti beszédek forrásainak bemutatása* = *KoraújkorÁSZ: Koraújkortörténettel foglalkozó doktoranduszok tanulmányai*, szerk. KÁDÁR Zsófia, KÖKÉNYESI Zsolt, MITROPULOS Anna Diána, Bp.,

ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2014 (KoraújkorÁSZ Tanulmánykötetek, 1), 106–118.

- PAPP Ingrid, *Cseh menekültek Felső-Magyarországon a fehér-hegyi csata után* = *Hely, identitás, emlékezet*, szerk. KESZEI András, BÖGRE Zsuzsanna, Bp., L'Harmattan Kiadó, 2015, 301–313.
- PAPP Ingrid, *Cseh exulánsok a felső-magyarországi városokban* = *Kultúrjav. Írásbeliség és szóbeliség irodalma – újrahasznosítva: Fiatalok konferenciája 2014*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, FAJT Anita, GÖRÖG Dániel, MARÓTHY Szilvia, Bp., reciti, 2015 (Arianna Könyvek, 9), 137–143.